

INSTYTUCJE JAKO CZYNNIK AKTYWIZACJI GOSPODARCZEJ OBSZARÓW WIEJSKICH

1. Wstęp

Istotnym problemem w polskiej gospodarce jest mało dynamiczny stopień rozwoju obszarów wiejskich. Jego źródłem są specyficzne cechy sektora rolnego, który zalicza się do grupy pierwotnych (surowcowych) działów wytwórczości. Podlega on osobliwemu splotowi uwarunkowań przyrodniczo-klimatycznych, produkcyjnych i społeczno-kulturowych. Są one źródłem kwestii agrarnej, której istotą jest szeroko rozumiane niedostosowanie rolnictwa do reszty gospodarki¹¹⁹.

Ważne jest powiązanie ogólnych problemów rolnictwa z odrębnością poszczególnych regionów naszego kraju. Specyficznym z punktu widzenia peryferyjności¹²⁰ jest obszar

¹¹⁹ J. Wilkin, *Współczesna kwestia agrarna*, PWN, Warszawa 1986, s. 6.

¹²⁰ Peryferyjność danego obszaru w ujęciu tradycyjnym wynika przede wszystkim z niekorzystnego położenia geograficznego, jest to obszar zacofany ekonomicznie oraz zapóźniony kulturowo w relacji do innych regionów. Kategoria peryferyjności łączy się zatem z pojęciem dystansu, odmienności i zależności w stosunku do jakiegoś punktu odniesienia, np. ośrodka będącego centrum [szerzej w: E.J. Malecki, *Technology and Economic Development. The Dynamic of Local, Regional and National Competitiveness*, Longman, Londyn 1997, s. 14; A. Olechnicka, *Współczesne ujęcie problemu peryferyjności*, [w:] *Regiony peryferyjne w perspektywie polityki strukturalnej Unii Europejskiej*, red. A. Bołtromiuk, Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2003, s. 28-33].

północno-wschodniej Polski. Oryginalność wsi w województwie podlaskim w stosunku do innych regionów Polski wynika między innymi z tradycyjnego, na tym terenie, charakteru gospodarki rolnej (niższa kultura rolna). Głównych przyczyn tego zjawiska należy upatrywać w zaszcłościach historycznych (ziemie należące do zaboru rosyjskiego). Niekorzystne usytuowanie, niski poziom oświaty, słaby rozwój gospodarczy imperium rosyjskiego oraz brak dużych ośrodków miejskich promieniujących na tereny wsi to elementy, które przyczyniły się w przeszłości do zacofania gospodarczego tych obszarów¹²¹. Także obecnie na charakter sektora rolnego w północno-wschodniej Polsce ma wpływ jego peryferyjne położenie, które wiąże się ze znacznym oddaleniem od centrum kraju oraz od terenów zasobnych w bogactwa naturalne. Również środowisko przyrodnicze regionu nie stwarza korzystnych warunków dla rozwoju rolnictwa. Przykładem na to są niższe temperatury i krótszy okres wegetacji w porównaniu do innych rejonów Polski. Ponadto występują tutaj słabe gleby, przeważnie IV-VI klasy bonitacyjnej. Wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej jest jednym z najniższych w kraju. Według Instytutu Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa – IUNG – w Puławach wskaźnik jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej w województwie podlaskim wynosi 55,0, dla porównania w Polsce 66,6. Powyżej wymienione czynniki sprawiają, że Podlasie zalicza się do wiejskich obszarów problemowych.

Wieś w naszym kraju, przede wszystkim na obszarach peryferyjnych, wykazuje ograniczone możliwości tworzenia potencjału gospodarczego. Występują tutaj nieliczne przejawy działalności gospodarczej, a większość mieszkańców niechętnie odnosi się do następstw procesu przemian społecznych i ekonomicznych. Wobec powyższego, obszary wiejskie w Polsce (szczególnie na Podlasiu) stoją przed trudnym wyzwaniem rozwojowym.

¹²¹ J. Bański, *Geografia polskiej wsi*, PWE, Warszawa 2006, s. 171-172.

W przekonaniu wielu ekonomistów, jedną z ważniejszych przyczyn niedorozwoju peryferyjnych obszarów wiejskich w naszym kraju jest brak właściwej sieci instytucji na wsi. Niedociągnięcia w tej dziedzinie są jednym z głównych czynników ograniczających aktywność gospodarczą mieszkającej tutaj ludności.

Poprawę sytuacji można osiągnąć poprzez odpowiednią organizację systemu instytucjonalnego gospodarki. Tworzy on ramy i mechanizmy regulujące zachowania ludzi. Instytucje, zarówno o charakterze formalnym jak i nieformalnym, są źródłem dynamiki gospodarczej, a uporządkowana sfera instytucjonalna gospodarki korzystnie wpływa na efektywność produkcji rolnej oraz pobudza aktywność podmiotów zamieszkujących obszary wiejskie.

2. Obszary wiejskie w Polsce – problematyka rozwoju

Obszar wiejski w Polsce (według Głównego Urzędu Statystycznego) definiuje się jako teren leżący poza granicami administracyjnymi miast. Natomiast zgodnie z zasadami obowiązującymi w UE i OECD, kryterium wyodrębnienia obszaru wiejskiego jest gęstość zaludnienia (UE – 100 osób/km², OECD – 150 osób/km²). W Tabeli 1 zostały przedstawione informacje na temat obszarów wiejskich według wyżej wymienionych kryteriów.

W pracy wykorzystano definicję obszarów wiejskich według GUS. Ich powierzchnia w Polsce wynosi ponad 93% ogółu terytorium naszego kraju, gdzie zamieszkuje ponad 38% obywateli. W województwie podlaskim obszary wiejskie to 95,5% terenu województwa (mieszka tutaj blisko 41% ludności województwa)¹²².

Obszary wiejskie w Polsce zajmują szczególne miejsce w procesie przemian gospodarczych. Ich rozwój powinien być związany z ogólną poprawą zamożności mieszkańców wsi. Poza tym rozkwit obszarów

¹²² Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2005, GUS, Warszawa 2005, s. 70, 80-81.

wiejskich winien być wkładem, jaki baza zasobów wiejskich wnosi do dobrobytu ogólnego całego społeczeństwa¹²³.

W naszym kraju, w pierwszej fazie przekształceń systemowych dominowało przekonanie, że w warunkach wolnego rynku rolnictwo polskie, zdominowane przez gospodarstwa prywatne, będzie lokomotywą napędową transformującej się gospodarki. Praktyka jednak zweryfikowała wyżej przedstawione nadzieje i oparte na nich założenia. Sektor rolny okazał się słabym, nieefektywnym ogniwem gospodarki¹²⁴.

Tabela 1

**Obszary wiejskie w Polsce
według różnych kryteriów ich wyodrębniania**

Kryterium wyodrębniania obszarów wiejskich	Udziały na obszarach wiejskich (w %)	
	Według Ludność	Powierzchnia
GUS	38,1	93,4
OECD	35,0	91,7
UE	32,8	83,0

Źródło: opracowano na podstawie: Podstawy strategii zintegrowanego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce, red. J. Wilkin, UW WNE, Warszawa 2003, s. 24.

W głównej mierze problem ten jest następstwem niskiej opłacalności produkcji rolniczej oraz trudności ze zbytem płodów rolnych. Konsekwencją jest brak środków na modernizację gospodarstw oraz inwestycje w ich otoczenie. Wśród barier rozwoju wsi można też wymienić niekorzystną strukturę agrarną, czy słabość

¹²³ Szerzej zob.: I.D. Hodge, The Scope and Context of Rural Development, „European Review of Agricultural Economics” 1986, No.13 (3), s. 271-282.

¹²⁴ Rolnictwo a rozwój obszarów wiejskich, red. M. Kłodziński, W. Dzun, IRWiR PAN, Warszawa 2005, s. 11.

organizacji rolniczych. Dużą wartość przypisuje się nieskutecznie prowadzonej polityce rolnej. Przedstawione czynniki ograniczają efektywność prowadzenia działalności gospodarczej na obszarach wiejskich¹²⁵.

Tymczasem sprawność ekonomiczna jest istotą produkcji każdego sektora gospodarki. Obecnie niemożliwe jest kontynuowanie ekstensywnej, opartej na ekspansji ilościowej, ścieżki rozwoju rolnictwa. Ze względu na barierę popytu na produkty rolne, trzeba dokonać zmian w dotychczasowych formach wytwarzania. Poprawa koniunktury w polskim rolnictwie wymaga szeroko rozumianej restrukturyzacji (produkcyjnej, organizacyjnej, technicznej oraz infrastrukturalnej) tego działu gospodarki. Należy dokonać przebudowy wskaźników efektywności. Wzrost efektywności gospodarowania w sektorze rolnym powinien następować na skutek ograniczania nakładów (zmiana relacji podstawowych czynników produkcji), przy zachowaniu określonego poziomu produkcji. Wobec tego, istotną kwestią staje się ograniczanie zatrudnienia w procesie wytwórczości dóbr zaspakajających podstawowe potrzeby człowieka¹²⁶. Wystąpi wówczas problem z zagospodarowaniem zasobów siły roboczej, dotychczas zaangażowanych przy tradycyjnej produkcji rolniczej.

Z reguły, mieszkańcy obszarów wiejskich wykazują niższy stopień aktywności gospodarczej w relacji do pozostałej części społeczeństwa. Wynika to z mentalności egzystujących tu ludzi, przede wszystkim mało widocznej gotowości jednostek do aktywnego uczestnictwa w procesie zmian gospodarczych.

W Polsce powodów trudnej sytuacji rolnictwa należy upatrywać w dominacji monofunkcyjnych struktur gospodarczych na przeważającej części obszarów wiejskich. Istnieje więc pilna potrzeba

¹²⁵ Podstawy strategii zintegrowanego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce, red. J. Wilkin, UW WNE, Warszawa 2003, s. 37.

¹²⁶ Szerzej zob.: K. Meredyk, Wzrost gospodarki rolnej, Dział Wydawnictw Filii Uniwersytetu warszawskiego w Białymstoku, Białystok 1995 s. 45-50 oraz 98-126.

przewyciężenia występujących problemów przez aktywizację terenów wsi zarówno od strony gospodarczej, jak i społecznej. Konieczne jest stworzenie programu rozwoju obszarów wiejskich (uwzględniającego lokalną strategię rozwoju województwa podlaskiego), który dokona mobilizacji potencjału wiejskiego. Rozwijanie przedsiębiorczości dotyczyć powinno podejmowania nowych przedsięwzięć gospodarczych w działalności pozarolniczej i rolniczej. Działania takie staną się źródłem dodatkowych i alternatywnych dochodów¹²⁷.

Wydaje się, że poważnym atutem, który należy wykorzystać w procesie rozwoju regionów wiejskich powinno być dążenie ich mieszkańców do zróżnicowania asortymentu rynkowego. Oczywiście jest, że grupę specyficznych regionalnych wyrobów należałoby rozszerzyć o towary nieżywnościowe. Poza tym istotną rolę warto przypisać wszystkim rodzajom działalności, które są związane z naturalną, czy też ludzką specyfiką danego obszaru wiejskiego, np. sztukę, rzemiosło, turystykę¹²⁸.

Kwestię aktywizacji obszarów wiejskich w Polsce (również na Podlasiu) można rozwiązać przez wdrożenie do sektora rolnego odpowiednich rozwiązań instytucjonalnych. We współczesnej gospodarce instytucje nabierają coraz większego znaczenia. Stwarzają ramy i mechanizmy regulujące zachowania ludzi. Kształtują relacje międzyludzkie (polityczne, społeczne, ekonomiczne) w procesie gospodarowania¹²⁹. Ich zadaniem jest ustanawianie standardów (normatywnych i poznawczych) określających zasadność i sensowność działań w określonej społeczności bądź strefie życia społecznego, w obrębie której w sposób prawomocny funkcjonują

¹²⁷ M. Kłodziński, *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich*, [w:] *Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich wschodniego i zachodniego pogranicza*, red. M. Kłodziński, A. Rosner, PAN IRWiR, Warszawa 2000, s. 30-32.

¹²⁸ Y. Leon, *Ekonomiczna analiza rozwoju wsi*, „Postępy Nauk Rolniczych” 2000, nr 3, s. 101.

¹²⁹ D. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 3.

instytucje. Rola instytucji polegać ma tutaj na służeńiu przykładem postępowania – wskazywaniu ludziom jak należy się zachowywać, w jakich relacjach pozostawać oraz czego oczekiwać od siebie nawzajem¹³⁰. Cenne przemiany na terenach wiejskich mogą być skutkiem oddziaływania instytucji formalnych i nieformalnych.

3. Instytucje formalne w procesie rozwoju obszarów wiejskich

Najważniejsze instytucje formalne funkcjonujące w gospodarce i społeczeństwie można podzielić na trzy grupy: normy, rynki i organizacje. Pierwsza grupa zawiera normy prawne, ustanawiane przez państwo. Druga obejmuje mechanizm rynkowy, który jest silnie działającym regulatorem i koordynatorem zachowań ludzkich, przede wszystkim w sferze działalności gospodarczej. Natomiast trzecia grupa, to instytucje utworzone w celu realizacji potrzeb uczestników organizacji – rodzina, oddolnie tworzone organizacje społeczne, przedsiębiorstwa, organizacje państwowe i ponadnarodowe. Należy podkreślić, iż w miarę rozwoju społeczno-gospodarczego ulega zmianie skład instytucji w ramach każdej grupy oraz znaczenie wymienionych zespołów instytucji¹³¹. Zaprezentowany zespół instytucji posiada duże znaczenie dla rozwoju gospodarki naszego kraju, również znacząco wpływa na warunki gospodarowania w województwie podlaskim.

Na przełomie XX i XXI wieku w rolnictwie polskim dokonało się wiele fundamentalnych zmian. Kontakt polskiego sektora rolnego z gospodarką wolnorynkową, charakterystyczną dla państw wysoko rozwiniętych, wypadł niezbyt pomyślnie.

¹³⁰ C. Offe, Projektowanie instytucji w krajach Europy Wschodniej w okresie przemian, [w:] *Narodziny demokratycznych instytucji. Studia nad systemem reprezentacji interesów*. Tom III, red. J. Hausner, Wydawnictwo AE w Krakowie, Kraków 1995, s. 10.

¹³¹ Por.: M. Iwanek, J. Wilkin, *Instytucje i instytucjonalizm w ekonomii*, UW WNE, Warszawa 1998, s. 19-25.

Tabela 2

**Przykłady obszarów niedorozwoju sfery instytucjonalnej
w rolnictwie polskim i ich skutki**

Przejawy niedorozwoju sfery instytucjonalnej	Konsekwencje dla rolnictwa
Normy	
<p>- opóźnienia i braki w ustawodawstwie np. spóźnione uregulowania przekształceń PGR, brak ustawy reprivatyzacyjnej, czy niedoskonałość ustawy o grupach producenckich;</p>	<p>- marnotrawstwo części majątku produkcyjnego w sektorze byłych PGR; - słaba pozycja producentów rolnych w relacji do firm przetwórstwa i handlu oraz niższe od możliwych przy innych uwarunkowaniach instytucjonalnych ceny skupu; - ograniczenia w funkcjonowaniu rynku ziemi i niepełne uporządkowanie praw własności;</p>
Rynki	
<p>- rynek ziemi: ograniczony zakres funkcjonowania (nieuporządkowane sprawy własności, ograniczenia w sprzedaży ziemi obcokrajowcom); - rynek finansowy: słabo rozwinięty segment rynku; zła kondycja banków spółdzielczych, niewielki zakres korzystania przez rolników z obrotu bezgotówkowego i z kredytu, słabo rozwinięta sieć placówek bankowych, instytucji doradztwa i pośrednictwa finansowego; - rynek pracy: ograniczony i zdeformowany; niska mobilność rolniczej i wiejskiej siły roboczej, pasywny charakter państwowej polityki rynku pracy, niedorozwój instytucji wspierających adaptację do zmieniającego się popytu na pracę, brak niezbędnej koordynacji instytucji administracyjnych i samorządowych w zakresie oddziaływania na rynek pracy.</p>	<p>- niska cena gruntów rolnych; - wolne tempo poprawy struktury agrarnej; - obniżona efektywność alokacji zasobów ziemi; - niska stopa oszczędności wśród rolników; - trudności w finansowaniu modernizacji i rozwoju gospodarstw rolnych; - niewielki zakres uczestnictwa rolników w rynku finansowym; - wysoka stopa bezrobocia jawnego i ukrytego na wsi; - wysokie koszty utrzymania, zbędnej na wsi, siły roboczej, ponoszone przez wieś; - szeroki zakres występowania „syndromu długookresowego bezrobocia” oraz marginalizacji społecznej i ekonomicznej wśród mieszkańców wsi; - wolne tempo odpływu siły roboczej z rolnictwa i wolne tempo restrukturyzacji gospodarstw.</p>

Organizacje

<ul style="list-style-type: none"> - spółdzielnie rolnicze i wiejskie: upadek wiejskiej spółdzielczości i niechęć ludności wiejskiej do tworzenia nowych spółdzielni; - grupy producenckie i marketingowe: nieliczne i w początkowej fazie tworzenia; - Izby Rolnicze: niestabilizowana rola i niewielka aktywność rolników w tych organizacjach; - przedsiębiorstwa przemysłu rolno-spożywczego: niska koncentracja, często zła kondycja finansowa; słabe więzi kooperacyjne i kontraktacyjne z rolnikami, konieczna gruntowna modernizacja przed przystąpieniem do UE; - ośrodki doradztwa rolniczego: niestabilizowana sytuacja prawno-organizacyjna, słabo rozwinięta sieć, odpływ wartościowych pracowników do innych zawodów, niedostateczne finansowanie. 	<ul style="list-style-type: none"> - niski stopień samoorganizacji rolników; - brak odpowiednich form i instrumentów ochrony ekonomicznych interesów rolników i wzmacniania ich pozycji na rynku; - niewielki wpływ rolników na organizacje funkcjonujące w otoczeniu rolnictwa; - poczucie osamotnienia i bezsilności w warunkach rynkowych; - niski stopień integracji poziomej i pionowej w strukturze agrobiznesu; - ograniczony wpływ przedsiębiorstw przemysłu spożywczego na modernizację gospodarstw rolnych; - relatywnie niewielki stopień przetworzenia produktów rolnych i niski stopień konkurencyjności polskich produktów żywnościowych na rynkach międzynarodowych; - niedostateczne wsparcie gospodarstw rolnych ze strony instytucji zajmujących się transferem wiedzy rolniczej i ekonomicznej do producentów rolnych.
---	---

Zródło: J. Wilkin, Wieś i rolnictwo polskie w obliczu modernizacji, [w:] *Ekonomia Nauka zdrowego rozsądku*, red. E. V. Bowden, J. H. Bowden, Fundacja Innowacja, Warszawa 2002, s. 723.

Na terenach wiejskich ujawniły się obszary niedorozwoju sfery instytucjonalnej (Tabela 2), które w obliczu otwarcia polskiej gospodarki ukazały jej niedoskonałość.

Przedstawione w Tabeli 2 obszary niedorozwoju sfery instytucjonalnej należy eliminować. Złe rozwiązania instytucjonalne mogą stać się barierą ograniczającą możliwości stworzenia odpowiednich warunków niezbędnych do aktywizacji obszarów

wiejskich. Konieczne jest zagospodarowanie wolnej przestrzeni, jaka pojawiła się na skutek powstania „luki instytucjonalnej” w okresie przeobrażeń gospodarczych. Tylko w taki sposób można dokonać poprawy konkurencyjności obszarów wiejskich w naszym kraju.

Sektor rolny w Polsce ciągle należy poddawać procesowi restrukturyzacji i modernizacji. Okoliczności do przeprowadzenia takich działań w naszym kraju nie są sprzyjające. Trzeba tego dokonać w warunkach: ograniczonego popytu, nadmiaru zasobów pracy, braku środków na inwestycje, niższej efektywności kapitału na terenach wiejskich, niedorozwoju infrastruktury oraz istniejących ograniczeń budżetowych¹³². Każda poważna reorganizacja wymaga określonego czasu adaptacji. Potrzebny jest on do wyeliminowania chwilowej dezorganizacji działalności na terenach wiejskich oraz czasowego pogorszenia wyników ekonomicznych¹³³.

Reorganizacja wsi jest długotrwałym procesem polegającym na jego akomodacji do zmieniającego się otoczenia. Występują dwa kierunki dostosowań. W oparciu o własne siły motoryczne, które zmieniają strukturę rolnictwa, prowadząc w stronę wyższej efektywności. Są one słabe, a ich skutki mogą być obserwowane w długim okresie czasu. Większe znaczenie ma dynamicznie zmieniające się otoczenie rolnictwa (rynek, przemysły wytwarzające i oferujące nowe technologie, postęp naukowo-techniczny i biologiczny, sfera usług dla rolnictwa, upowszechniająca się wiedza i umiejętności rolników). Wszystkie te czynniki, działając jednocześnie, tworzą nowe, bardziej efektywne struktury¹³⁴, które odpowiednio kształtują proces działalności gospodarczej na obszarach wiejskich.

¹³² A. Woś, J. S. Zegar, *Rolnictwo społecznie zrównoważone*, IERiGŻ, Warszawa 2002, s. 66.

¹³³ R. Manteuffel, *Filozofia rolnictwa*, PWN, Warszawa 1987, s. 146.

¹³⁴ A. Woś, *Rolnictwo polskie 1945-2000*, IERiGŻ, Warszawa 2000, s. 12.

4. Instytucje nieformalne jako czynnik aktywizacji obszarów wiejskich

Nie ulega wątpliwości, że człowiek jest inicjatorem procesów zachodzących w gospodarce. Instytucje z kolei wprowadzają wśród zachowań ludzi pierwiastek porządku i przewidywalności. Wpływają w ten sposób na racjonalizację gospodarowania. Instytucje mogą mieć m.in. charakter nieformalny. Są to na przykład: tradycje, zwyczaje, przyjęte wzory zachowań, normy etyczne i moralne, religia, stan świadomości¹³⁵.

Instytucje nieformalne, podobnie jak formalne posiadają duże znaczenie przy budowaniu sprawności i efektywności gospodarowania. Na obszarach wiejskich w Polsce występują duże niedociągnięcia w sferze instytucji o charakterze nieformalnym. Wynika to z braku otwartości na nowe doświadczenia. Często cechą mieszkańców wsi jest minimalizm w działaniu, prowadzący do akceptacji rzeczywistości, w której funkcjonują. Obserwuje się brak postaw przedsiębiorczych. Mało widoczna jest gotowość ludzi do aktywnego uczestnictwa w procesie zmian społecznych i ekonomicznych¹³⁶.

Na wsi w Polsce, w szczególności w województwie podlaskim, obserwuje się wiele barier ograniczających proces współdziałania rolników. Wymienia się przede wszystkim zaszczości historyczne (doznania z minionej epoki). Nadal istnieje przekonanie, że najlepszym sposobem prowadzenia gospodarstwa jest niezależność i samodzielność, co ułatwia obronę przed ingerencją władzy i uzależnieniem od czynników zewnętrznych. Na doświadczenia z przeszłości nakłada się też ogólna nieufność do innych rolników w obawie przed utratą wypracowanego własnymi siłami, korzystnego rynku zbytu produktu i zadowalającej ceny sprzedaży. Poważną barierą współpracy rolników jest nie odczuwanie potrzeby prowa-

¹³⁵ M. Iwanek, J. Wilkin, Instytucje..., op. cit., s. 22.

¹³⁶ Zob.: G. Krzyminiewska, Mentalność ekonomiczna mieszkańców wsi. Studium na przykładzie wybranych kategorii społecznych, Wydawnictwo AE w Poznaniu, Poznań 2000, s. 118-124.

dzenia wspólnych przedsięwzięć gospodarczych. Uniemożliwia to stworzenie odpowiedniej oferty rynkowej dla odbiorców oraz prowadzenie z nimi negocjacji cenowej. Nie bez znaczenia jest niski poziom kompetencji rolników w nadawaniu cech rynkowych własnym produktom. Czynnikiem hamującym rozwój działalności okazał się również niedostatek wiedzy na temat przedsiębiorczości. Innym poważnym problemem wdrażania zmian na terenie obszarów wiejskich są nawyki myślowe rolników. Należy tutaj wymienić elementy osobowości ludzkiej, których zmiana jest trudnym zadaniem ze względu na przywiązanie do tradycji, czy upór. Przeobrażeń w mentalności mieszkańców wsi można dokonać przez systematyczne przekonywanie o potrzebie przemian (w ramach prowadzonych szkoleń i innych form edukacji) oraz przez pokazywanie dobrych przykładów i angażowanie ludzi w działania prowadzące do zmiany postaw¹³⁷.

Budowanie rzeczywistości społecznej, zadowalającej społeczeństwo wiejskie jest procesem trudnym do wykonania, ze względu na niski poziom rozwoju instytucji nieformalnych na obszarach wsi. To one pozwalają ludziom dostrzegać i zrozumieć poszczególne wydarzenia, działania, wypowiedzi i sytuacje. Tworzą tym samym wzorce nadawania sensu własnemu zachowaniu¹³⁸. Każdy człowiek nosi w sobie pewien sposób myślenia, który przyswajał w ciągu swego życia. Zmiana raz zakodowanej taktyki myślenia i wynikających z tego zachowań wymaga dużego wysiłku, ponieważ jest czynnością trudniejszą niż uczenie się czegoś od nowa. Wobec powyższego nie da się opracować nowych metod funkcjonowania i jednocześnie myśleć po staremu¹³⁹.

¹³⁷ Szerzej zob.: P. Gąsiorek, Atuty, bariery i perspektywy samoorganizowania się producentów rolnych w województwie podlaskim, „Zagadnienia Doradztwa Rolniczego” 2002, nr 3/4, s. 66-75.

¹³⁸ G. Morgan, *Obrazy organizacji*, PWN, Warszawa 1999, s. 146.

¹³⁹ G. Hofstede, *Kultury i organizacje*, PWE, Warszawa 2000, s. 38, G. Morgan, *Wyobrażenia organizacyjna*, PWN, Warszawa 2001, s. 97.

W okresie minionych lat przemian gospodarczych w Polsce fundamentalną cechą społeczności wiejskich był brak zdolności mieszkańców do współpracy na rzecz wspólnych celów, a kontekst społeczny i historia uwarunkowały w sposób istotny skuteczność działania instytucji nieformalnych¹⁴⁰. Umiejętności współpracy społeczeństwa na wsi w Polsce okazały się znikome. Bierność, apatia, niechęć do wspólnego działania stały się głównymi cechami syndromu wiejskiego. Niezbędne jest zatem uruchomienie mechanizmów aktywizujących nowe sposoby działania, które będą sprzyjać indywidualnej i grupowej samozaradności, tworząc możliwość do odpowiedniego formowania struktury własnego środowiska¹⁴¹.

Dotychczas na polskiej wsi nie wykształciły się, na odpowiednim poziomie, postawy przedsiębiorcze. Związane to było ze słabością czynnika ludzkiego. Okazało się, że przemiany mentalności rolników są procesami długotrwałymi. Tymczasem przemiany w sferze instytucji nieformalnych są bardzo pożądane na obszarach wiejskich Podlasia i w Polsce. To one zapewnią ludności zamieszkującej tereny wiejskie lepsze warunki życia.

5. Pożądane zmiany instytucjonalne na obszarach wiejskich w Polsce

Obszary wiejskie w Polsce (w dużej mierze w województwie podlaskim) cechują się niższą produktywnością czynników produkcji niż sektor rolny w krajach wysoko rozwiniętych. Umiejętne wykorzystanie potencjału produkcyjnego rolnictwa, w postaci zasobów ludzkich, ziemi i kapitału, oraz wprowadzenie nowoczesnych technik wytwarzania i intensywnych form organizacji produkcji, doprowadzić powinno do poprawy efektywności funkcjonowania

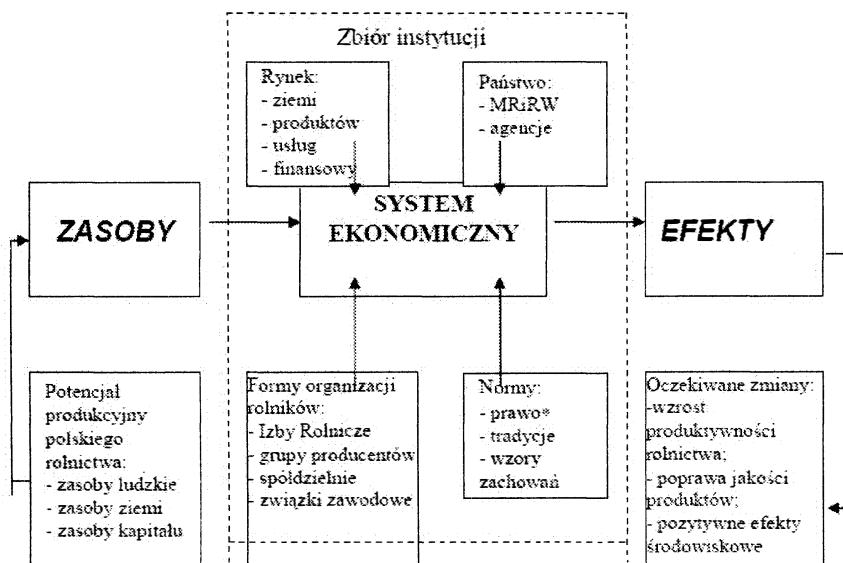
¹⁴⁰ R. D. Putnam, *Demokracja w działaniu*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1995, s. 285.

¹⁴¹ *Samorganizacja w społecznościach wiejskich Przejawy Struktury Zróżnicowania*, red. M. Wieruszewska, IRWiR PAN, Warszawa 2002, s. 45, 254.

sektora rolnego w naszym kraju. Nastąpi to prawdopodobnie w chwili całkowitej instytucjonalizacji systemu ekonomicznego w Polsce.

Rysunek 1

Współzależności między zasobami, systemem ekonomicznym i efektami gospodarowania

* Duże znaczenie przypisywane jest kwestii praw własności, które w sensie ekonomiczno-prawnym są wiązką tzw. uprawnień własnościowych. Mają one istotne znaczenie dla efektywności gospodarowania, ponieważ dają rolnikowi – formalno-prawnemu właścicielowi ziemi, możliwość dysponowania ją i jej planami, decydowania o sposobie jej wykorzystania [J. Wilkin, *Intercjonizm państwowy w rolnictwie; dlaczego był, jest i będzie?*, „Biuletyn Informacyjny ARR” 2002, nr 9(135)].

Źródło: opracowanie własne

W momencie zakończenia procesu instytucjonalizacji powinny pojawić się oczekiwane efekty: wzrost produktywności rolnictwa,

w tym poprawa sytuacji dochodowej ludności rolniczej; poprawa jakości produktów; uwidoczną się również pozytywne efekty środowiskowe. Obrazuje to Rysunek 1.

Proces przemian na obszarach wiejskich w Polsce (szczególnie w województwie podlaskim) wymaga wdrożenia odpowiednich rozwiązań instytucjonalnych, które są niezbędne do prawidłowego funkcjonowania sektora rolnego. Tymczasem układ instytucji na terenie wsi jest słabym ogniwem systemu, który ukształtował się w Polsce w wyniku transformacji gospodarczej. Ogranicza to w znacznym stopniu konkurencyjność polskiej wsi na arenie międzynarodowej.

Od tego, w jaki sposób i w jakim zakresie problemy wsi i rolnictwa zostaną rozwiązane, będzie w dużym stopniu zależeć rozwój społeczno-ekonomiczny Polski. W Raporcie Banku Światowego o instytucjach zostały sformułowane rekomendacje dotyczące poprawy systemu instytucjonalnego, który ma służyć rozwojowi gospodarczemu, takich krajów jak np. Polska. Przedstawione tam propozycje, odnoszące się do budowy efektywnych instytucji są następujące¹⁴²:

- komplementarność w stosunku do istniejących instytucji – tworząc instytucje należy brać pod uwagę to, aby były one uzupełnieniem już istniejącego systemu instytucjonalnego, ponieważ jak wynika z badań często lepszym wyjściem jest uzupełnienie brakujących ogniw, niż zastępowanie ich nowymi rozwiązaniami;
- innowacyjność w poszukiwaniu instytucji lepiej sprzyjających rozwojowi – należy eksperymentować przy tworzeniu instytucji z tego względu, że nie istnieją uniwersalne rozwiązania instytucjonalne, które by gwarantowały oczekiwane efekty ekonomiczne w każdych warunkach (okazuje się bowiem, że instytucje są silnie uwarunkowane kulturowo, zarówno w zakresie przyczyn powstawania,

¹⁴² Building Institutions for Markets, World Development Report 2002, The World Bank, Washington D.C., 2002, s. 4-5.

mechanizmu zmian instytucjonalnych oraz skutków ich działania);

- wzbogacenie i poprawa jakości informacji łączących uczestników procesów gospodarczych – instytucje odgrywają ważną rolę poprzez tworzenie sieci przepływu informacji, dzięki temu, że wzbogacają wiedzę jednostek, grup społecznych czy podmiotów gospodarczych (nieograniczona wymiana informacji wywołuje zapotrzebowanie na zmiany instytucjonalne);
- upowszechnienie konkurencji nie tylko między podmiotami gospodarczymi, ale też między rozwiązaniami o charakterze instytucjonalnym – konkurencja wpływa również na poprawę efektywności instytucji (efektywne rozwiązania instytucjonalne, zastosowane w jednych krajach, tworzą zapotrzebowanie na tego typu rozwiązania w innych państwach, wywołują zatem konkurencję w ramach organizacji efektywnych instytucji).

Wyżej przedstawione rekomendacje okazują się niezbędne do urzeczywistnienia w realiach polskiej gospodarki. Dotyczy to przede wszystkim obszarów wiejskich, które w latach przemian gospodarczych w Polsce charakteryzowały się nieodpowiednim stopniem zinstytucjonalizowania. Niekompletny system instytucjonalny znacznie obniżał efektywność gospodarki rolnej w naszym kraju.

Proces instytucjonalizacji następuje na skutek zespolenia wartości i interesów. Zespolenie takie ma miejsce wtedy, gdy nie daje się oddzielić ludzi i ich wartości od rynkowych zasad funkcjonowania gospodarki, pryncypiów politycznych i norm codziennego zachowania. Ludzie wówczas stają się nosicielami działań innowacyjnych. Wobec tego instytucjonalizacja jest formą przekształcania innowacji w czynności powtarzalne¹⁴³. Z kolei instytucje, jako prawne, administracyjne i zwyczajowe regulacje powtarzających się ludzkich interakcji łączą w sobie działania,

¹⁴³ W. Morawski, *Socjologia ekonomiczna*, PWN, Warszawa 2001, s. 61.

w oparciu o zasady współpracy oraz reguły pomagające ludziom formułować rozsądne oczekiwania, w relacji do zachowań innych członków społeczeństwa¹⁴⁴.

Dlatego należy ciągle doskonalić system instytucjonalny gospodarki. Wiele zależeć będzie od przedsiębiorczości. Jej rozwój nastąpi, gdy wieś i przestrzeń wokół niej zachowa swą atrakcyjność jako miejsce zamieszkania i pracy, a satysfakcja z ponoszonego przez ludzi przedsiębiorczych ryzyka znajdzie społeczną akceptację i uznanie. Rozwój obszarów wiejskich powinien być oparty na wewnętrznym potencjale tych terenów. Dzięki temu zachowane zostaną istniejące tutaj jednostki gospodarcze, poza tym rozwijane będą nowe przedsięwzięcia gospodarcze. Aby tak się stało należy zbudować odpowiedni potencjał doradczy – zarówno w odniesieniu do przedsiębiorców, jak i pracobiorców. Ponadto państwo (oddziaływanie polityki gospodarczej) powinno wykazać większe zrozumienie dla gospodarki wiejskiej i zaprzestać inwestowania wyłącznie w aglomeracjach. Stworzone warunki instytucjonalne powinny wpłynąć na aktywizację patriotyzmu lokalnego i regionalnej świadomości gospodarczej, co znajdzie wyraz w większym utożsamianiu się przedsiębiorcy i społeczeństwa lokalnego z miejscem zamieszkania¹⁴⁵.

Wobec powyższego zmiany instytucjonalne, jakie zachodzą w gospodarce, są rezultatem oddziaływania czynników Endogenicznych i egzogenicznych. Działanie pierwszych związane jest ze stopniowymi przemianami wywołanymi przez pojawienie się nowych możliwości postępowania jednostek i grup społecznych. Z kolei zmiany spowodowane przez czynniki egzogeniczne prowadzą do zastąpienia dotychczasowych warunków funkcjonowania, innymi, narzucanymi przez siły zewnętrzne np. przez jakieś grupy interesu, siły polityczne. W latach transformacji ustrojowej

¹⁴⁴ Y. Hayami, V. Ruttan, *Agricultural Development an International Perspective*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1985, s. 94.

¹⁴⁵ M. Kłodziński, *Przedsiębiorczość ...*, op. cit., s. 49.

Polska znalazła się pod wpływem czynników endogenicznych jak i egzogenicznych, powodujących przyspieszone przeobrażenia instytucjonalne¹⁴⁶. Posiadają one duże znaczenie w procesie adaptowania obszarów wiejskich w Polsce do zmieniających się warunków gospodarowania.

6. Zakończenie

Budowa gospodarki rynkowej na terenie RP stała się warunkiem ekonomicznego zbliżenia Polski do krajów wysoko rozwiniętych oraz stopniowego nadrabiania opóźnienia cywilizacyjnego w stosunku do tych państw. W okresie przemian ustrojowych głównym zadaniem przebudowy systemu ekonomicznego w Polsce jest zapewnienie efektywnego i stabilnego rozwoju gospodarki, również w województwie podlaskim, posiadającym wiele cech peryferyjności. Niezmiernie ważną rolę w tym zakresie odgrywają zmiany w sferze instytucjonalnej. Konstruuja one swoistego rodzaju ład instytucjonalny, który wzmacnia efektywność działania podmiotów gospodarczych we współczesnej gospodarce rynkowej.

Instytucje mają istotne znaczenie dla reorganizacji obszarów wiejskich (utrzymują odpowiedni kierunek przemian gospodarczych). Wobec tego należy eksperymentować w celu wdrożenia właściwych instytucji. Wówczas staną się one fundamentem długookresowych korzyści¹⁴⁷.

W obecnej sytuacji istotne znaczenie dla polskiego sektora rolnego posiada proces doskonalenia systemu instytucji. Należy to czynić czerpiąc wzorce z krajów wysoko rozwiniętych, szczególnie zrzeszonych w Unii Europejskiej. Uzupełnianie „luki instytucjonalnej” polegać powinno na zbliżaniu się do warunków instytucjonalnych istniejących w tej grupie państw. Proces zmian instytucjonalnych (kształtowanie instytucji), jaki miał miejsce

¹⁴⁶ Zob.: M. Iwanek, J. Wilkin, *Instytucje...* op. cit., s. 23-24.

¹⁴⁷ *In Search of Prosperity. Analytic Narratives on Economic Growth*, red. D. Rodrik, Princeton University Press, Princeton 2003, s. 10-12.

w państwach wysoko rozwiniętych należy adaptować do warunków polskich, wykorzystując tzw. premię zacofania. Zasadne jest korzystanie z doświadczeń innych krajów ze względu na możliwość obniżenia kosztów transformacji do warunków rynkowych, m.in. kosztów adaptacji instytucjonalnej w polskim rolnictwie.

Obszary wiejskie w Polsce, przede wszystkim w województwie podlaskim, ciągle pozostaje wolną przestrzenią dla nowych rozwiązań instytucjonalnych. Olbrzymie znaczenie w procesie aktywizacji wsi posiadają instytucje formalne i nieformalne.